

**Development Associates, Inc.
University of Pittsburgh
Asociación de Investigación
y Estudios Sociales
(ASIES)**

**LA CULTURA DEMOCRATICA
DE LOS GUATEMALTECOS**

Tercer Estudio 1997

**Resumen
Idioma Q'eqchi'**

Guatemala, enero de 1998

Consultores del Proyecto:

**Dr. Mitchel Seligson
(University of Pittsburgh)**

**Dr. Melcom Young
(Development Associates)**

**Lic. Max Eduardo Lucas P.
(ASIES)**

**Licda. Dinorah Azpuru
(ASIES)**

**Implementado por Development Associates Inc.
y sus subcontratistas:
Universidad de Pittsburgh y
Asociación de Investigación y Estudios Sociales
(ASIES)**

**Como parte del Contrato
No. 520-0398-C-002293-00
de la Misión USAID/Guatemala**

**Development Associates, Inc.
University of Pittsburgh
Asociación de Investigación
y Estudios Sociales
(ASIES)**

**LA CULTURA DEMOCRATICA
DE LOS GUATEMALTECOS**

Tercer Estudio 1997

**Resumen
Idioma Q'eqchi'**

Guatemala, enero de 1998

XTUSLAL RU

	Perel
Li Xnawomeb' laj Watemaal chi rix naq li Tenamit Nataqlank, 1997 CH'UTUB'ANK RU	1 1
Roksinkil	1
Chi rix junaq nawom naq li tenamit nataqlank	2
LI XNIMAL RU XTAWMAN SA' LI TZ'ILB'A'IX A'IN	4
Tenq' re li Awa'b'ejilal ut re li wank sa' xyaalal naq li tenamit nataqlan	4
Okenk sa' eb' li Molam Junajil Tenamit	8
Li Sahilal ch'ool rik'in li Awa'b'ejilal	11
Li k'ule'k sa' xyaalal rik'in li Awa'b'ejilal	13
LI XRAQB'AL LI TZ'ILB'A'IX	18
Li Junajil Molam Tenamit	18
Li Awa'b'ejil Poopol	19
Li Awa'b'ejil Raqol Aatin	19
Li Tenamit Nataqlank	20

**LI XNAWOMEB' LAJ WATEMAAL
CHI RIX NAQ LI TENAMIT NATAQLANK, 1997**

CH'UTUB'ANK RU

Roksinkil

Sa' li chihab' 1993, kitikla' sa' chi junil li teep re Watemaal, jun li tz'ilb'a'ix re xnawb'al eb' li nawom ut li sumenk reheb' li tenamit chi rix li wank naq li tenamit nataqlank. Li tz'ilb'a'ix, xwan wi chik sa' 1995 ut sa' 1997 re rilb'al li jalank yo xk'ulb'al li tenamit, ut re xnawb'al li k'a' ru ta'chalq re li wank naq li tenamit ta taqlank Watemaal.

Li tz'ilb'a'ix awe xru rik'in xpatz'b'al re li poyanam chi junjunq, li oxib' sut sa' tenamit ut sa' k'aleb'aal (moko xjala li na'ajej). Li molam re tz'ilok'ix ut re tzolok chi rix li komonil -ASIES- xk'ab'a' (sa' kaxlan aatin), xk'ul li taqlank, re xb'aanunkil li patz'ok sa kaxlan aatin ut sa' eb' li aatinob'aal mayab' (K'iche', Kaqchikel, Mam ut Q'eqchi'), jokan aj wi' re okenk sa' li tz'ilb'a'ix rik'ineb' li molam aj Development Associates Inc. ut li xnimal ru tzoleb'aal re Pittsburgh (eb' aj najtil tenamit), a'aneb' xe'xk'ul aj wi' li taqlank rik'in li molam re xwaklesinkil chi junil li tenamit re ruchich'och' -AID- xk'ab'a' . re xk'ub'ankil ut xb'aanunkil li tz'ilb'a'ix awe'.

Sa' li tz'ilb'a'ix xwan sa' 1997, xb'aanuman juntaq'eet li patz'om, jo'aj wi' xwan sa' eb' li chihab' 1993 ut 1995; ab'an jo'kan aj wi' xyalman xnawb'al wi':

- li tz'aqonk nake' xb'aan li poyanam sa' eb' li jalanq jalanq chi molam re li tenamit (jo' eb' li komite' re k'aleb'aal, li xmolamil aj k'anjel, li komite' re tzoleb'aal, ut chi junileb' li ch'utam jo' awe'eb') re xtenq'ankil li awa'b'ejilal wan Watemaal, jo'aj wi' li xkuyb'al li awa'b'ejilal ak wan, xb'aan naq li na'leb' awe' us re li wank naq li tenamit nataqlank;

- li tenq' re li awa b'ejilal ut re li xmolameb', us re xtenq' ankil li awa b'ejilal aj raqol aatin (jo' li aj K'aak'alanel Tenamit, li Roochochil aj Tz'ilol Muxuk Chaq'rab' ut chi junileb' laj Raqol Aatin).

Re li k'anjel, ki' uxman patz'om chi rix: li okenk sa' eb' li molam nake' k'anjelak sa' eb' li k'aleb'aal (xk'ab'a' a'aneb' molam junajil tenamit); li tz'aqonk nake' xb'aan li poyanam rik'ineb' li poopol malaj rik'ineb' li ruuchil awa b'ej; ut chi rix li awa b'ejilal nake' xk'uub' li raqok aatin.

Sa' hu awe' wan jun ch'ina ch'utub'ank ru reheb' li esil, chi rix li tz'ilb'a'ix xwan sa' 1997. Ani taa'ajok xnawb'al li xk'ihalil li kib'aanuman sa' li tz'ilok a'in, jo' aj wi' reheb' li chihab' ak xqanmsiheb', na ru xpatz'b'al sa' li huleb'aal re ASIES.

Chi rix junaq Nawom naq li tenamit nataqlank

Re naq taa'ilmanq jo' k'ihal wan sa' xch'ool junaq tenamit jo' Watemaal, chi rix li nawom naq li tenamit nataqlank, aajel ru taqak'e sa' ajl, eb' li nawom ut eb' li sumenk reheb' li poyanam xe'tz'akloq xchihab'eb', chi rix li:

- Xtz'aqonk sa' eb' li yalok ut li tz'ilok li xjolominkil junaq tenamit, ut xyalal awe' moko yal xtz'ib'ankil rib' junaq sa' eb' li ch'uut nake'yalok re li awa b'ejil malaj maawa' aj wi' yal xik chi puktesink chi rix junaq aj yalonel naraj ok jo' awa b'ej ut juch'uk sa' li yalok awe'.
- Xnawom chi rix li awa b'ejilal yo xjolominkil li tenamit ut eb' li xmolamil ut eb' x'awa b'ejilal.
- Li jo' k'ihal naraj okenk sa' yaal re naq a'an jun taatz'aqonk re xwaklesinkil li xk'aleb'aal, li xkomonil malaj li tenamit Watemaal, qayehaq sa' nim aatin.

- Li nawom chi rix li xk'ulub'eb' chi ru li chaq'rab' ut chi ru li okenk chi jolomink tenamit, ut li k'a' ru wan sa' xch'ool tento xb'aanunkil jo' ralal xk'ajol re li tenamit Watemaal.

Li jaljo' ru na'leb' chi rix li nawom naq li tenamit nataqlank, a'an li nawom naq **yal li awa' b'ej nataqlank**. Chan ru li rilb'al li na'leb' a'in:

- Naq ink'a' na'ajman okenk li poyanam sa' eb' li tikib'aankil na'leb' re xjolominkil li tenamit. Qayehaq re xk'utb'esinkil:
- Moko na' okenk sa' eb' li molam re li qakomonil jo': eb' li komite' malaj li ch'utam re waklesink'ib', eb' li komite' malaj ch'utam re tzoleb'aal, li molam re aj k'anjel, eb' li ch'utam re paab'aal, ut chi junileb' li ch'utam jo' aweheb'.
- Moko na' okenk chi moko naraj tz'aqonk sa' eb' li k'uub'ank naxb'aan li xjolom li poopol, chi moko xwech' b'al li xk'anjel li poopol malaj li xk'anjel re li jalanq jalanq chi awa' b'ejjal.
- Xkuyb'al yal b'ayaq aj wi', malaj ink'a' xkuyb'al chi junajwa li raatineb' malaj li xna'leb'eb' li xkomon.
- Roksinkil li ch'e'ok malaj li rahob'tesink re xsik' b'al xyaalal li ch'a'ajkilal, re sa' junesal malaj re sa' komonil.

Re naq li wank naq li tenamit nataqlank, taakawuuq, aajel naq li poyanam xtz'aqlok li xchihab':

- Taa' okenk chi anchal xch'ool ut taaroksi rib' sa' eb' li k'anjel reheb' li xmolam re li k'aleb'aal, re li poopol ut re li awa' b'ejjal re li tenamit.
- Tixkuy ut troxloq'i li jalanq jalanq chi na'leb' nayola' rik'in li poyanam.

Naqataw ru rik'in awe´, naq li nak'anjelak re xwaklesinkil li wank naq li tenamit nataqlank sa' li qateep Watemaal, a'an naq sa' eb' li k'anjel taak'utunq, naq eb' laj Watemaal:

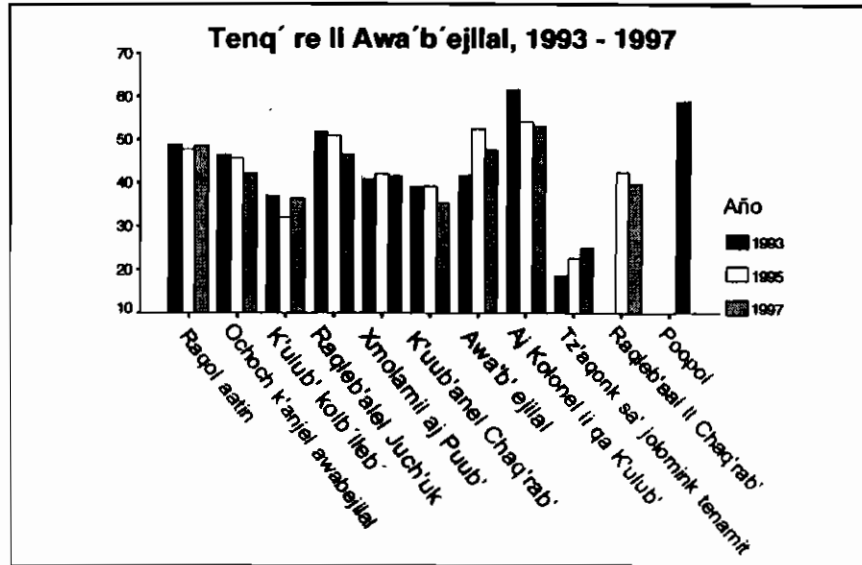
- Neke´okenk sa' eb' li ch'utam malaj molam reheb' li xk'aleb'aal, re li xk'anjel ut re li xpaab'aal; jo´kan aj wi', wi' neke´okenk sa' eb' li k'anjel re li xpoopol ut re li ochoch k'anjel re li awa´b'ejilal, ut li okenk jo' awe´.
- Neke´okenk sa' li xaqab´ank awa´b'ej re li xna'aj malaj re chi junil li xtenamit, ut sa' eb' li molam re xsik´b'al li okenk re xjolominkil li tenamit.
- Li xkuyb'al li jalanq jalanq chi na'leb' malaj k'anjel reheb' chi junileb' li poyanam, jo´ajwi' li aatinak ut li xsik´b'al xyaalal li xch'a'ajkilaleb' sa´ xyaalal ut sa usilal, mak'a'aq li rahob'tesink.

LI XNIMAL RU XTAWMAN SA LI TZ'ILB'A'IX A'IN

Li Tenq´ re li awa´b'ejilal ut re li wank sa' xyaalal naq li tenamit nataqlank

Jo´ xqaye, li xnimal ru taaqaj xnawb'al a'an li tenq´ re li awa´b'ejilal, li tenq´ re li wank sa' xyaalal naq li tenamit nataqlank ut wi' nekexk'am rib'eb' li wib' awe', malaj ink'a´.

Li tenq´ re li awa´b'ejilal, a'an li sumenk naxk´e li tenamit re li awa´b'ejilal naxjolomi yalaq ani twanq, ut wan sa' li nimla chaq´rab' ut sa' eb' li molam ut sa' eb' li awa´b'ejilal re li tenamit, xaqab'anb'il re paab'ajel b'an chi junileb' li poyanam. Re xb'isb'al awe' wan li Eetalil 1.

Eetalil 1

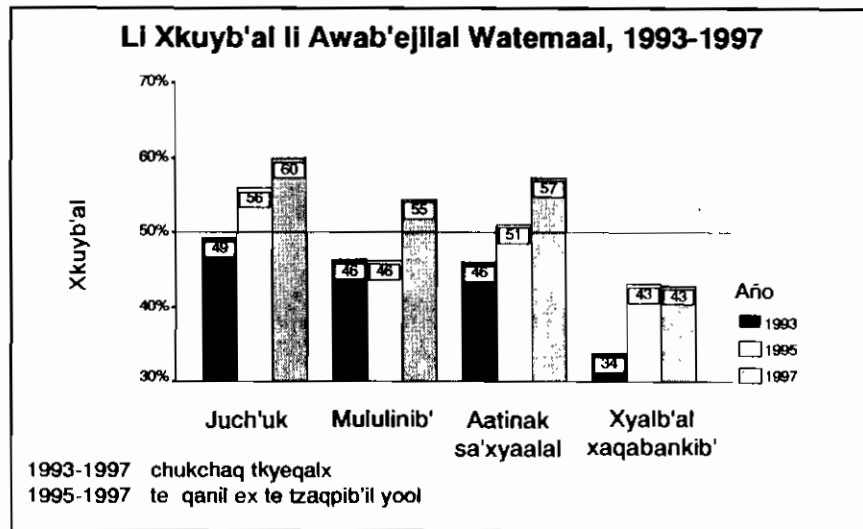
Li tenq' reheb' li wank sa' xyaalal naq li tenamit nataqlank malaj li xkuyb'al li awa'b'ejil najolomin li tenamit, wan chi sa' eb' li ch'ut na'leb' re wank sa tuqtukil usilal naq li tenamit nataqlank. Naq taqajuntaq'eta li wib' awe', yoko xtz'ilb'al chi rix li tenq' naxk'e li tenamit, naru taqataw jo'k'ihal li tuqtuukilal re naq li tenamit nataqlank, wan sa li tenamit Watemaal.

Li tz'ilb'a'ix re 1997 naxk'ut naq ki' usa' li tenq' re li wank naq li tenamit nataqlank, chi ru li xk'utum sa li tz'ilb'a'ix xwan sa' 1995. Sa' 1993 ut 1995, rub'el li jun may sa'li o'k'aalil (20%) naxk'ut li tenq'. Ab'an sa' 1997 li tenq' xk'i toj kaahib' xkak'aal sa'li o'k'aalil (24%). Li tenq' re li awa'b'ejilal xe'xye li poyanam re li jalanq jalanq chi molam re li awa'b'ejilal nak'utun sa' li Eetalil 1. Jo' nak'utun, yal li Poopol, laj Kolonel li xk'ulub'eb' li poyanam, ut li Raqleb'alel Juch'uk, wankeb' sa' li na'ajej b'ar neke' xk'ul tenq' rik'in li tenamit.

Chi rix li xkawilal li tenq' re li wank sa' xyaalal naq li tenamit nataqlank malaj re li xkuyb'al li awa'b'ejilal, sa' 1993 xwulak toj kaahib'

rokk'aal (44), sa' 1995 xwulak toj b'eleb' rokk'aal (49), ut sa' 1997 xk'i toj kab'laju rokk'aal (52) sa' li o'k'aalil (100). Li tenq' awe' naqak'ut sa' li Etalil 2, arin eb' li xe'ch'aqonk chaq xe' xye wi' neke' ril chi us malaj ink'a', naq li poyanam, li naye naq li awa'b'ejilal maajun us naxb'aan, chi rix li awab'ej wan, malaj li xwan malaj li chalq re; taajuch'uk, taa'aatinaq sa' xyaalal sa' li mululink, te'xyal xaqab'ank rib' re awab'ej, ut te'aatinaq sa' puktesib'aal aatin re xye'b'al li xna'leb'eb' chi rix li awab'ejilal.

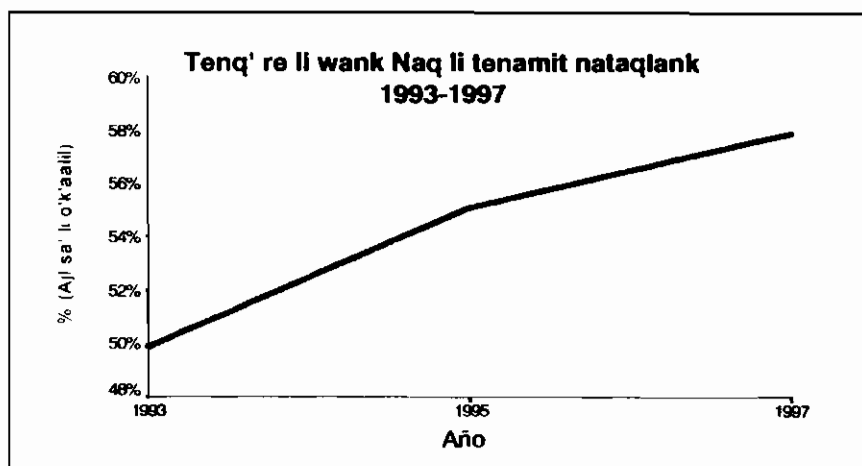
Eetalil 2

Sa' xyanqeb li poyanam kaxlan winq'eb', li xkuyb'al li awa'b'ejilal xk'i aj wi', xb'aan naq sa' 1993 wulak toj kak'aal (40), sa' 1995 kiwulak toj junlaju rokk'aal (51) ut sa' 1997 kiwulak toj waqlaju rokk'aal (56). Sa' xyanqeb' laj ralch'och', li xkuyb'al li awa'b'ejilal, ink'a' xjala sa' li oxib' sut xwan patz'ok, junelik xwulak toj b'eleb' rokk'aal (49) sa' li o'k'aalil.

Chi rix li xkawilal li tenq' re li awa'b'ejilal, chi junil, ink'a' xjala aj wi' sa' li oxib' sut xwan patz'om, xkana sa' kak'aal (40) sa' li o'k'aalil (100).

Ab'an li tenq' neke' xk'e li kaxlan winq naj xteram chi ru li reheb' laj ralch'och'. Ab'anan, sa' 1995, li tenq' reheb' laj ralch'och' xtaqe' chi us xteram, xb'aan naq xwulak jo' li tenq' nekexke' eb' laj kaxlan winq, sa' chihab' a'an xe' wan chi juntaq'eet, ut jo'kan aj wi' xk'ulman sa' 1997.

Naq najunaniman ru li reetalil kitawman chi rix li tenq' re li awa'b'ejilal, ut re li tenq' re xkuyb'al li awa'b'ejilal, naru xtawb'zi ru k'a' ru li yo chi jalaak re li tenq' re li wank naq li tenamit nataqlank, sa' xyanq li chihab' 1993 ut 1997. Qilaq li Eetalil 3.

Eetalil 3

Wan chik chaab'il kitawman chi rix li okenk sa' eb' li ch'utam malaj li molam xaqab'anb'il chi sa' li tenamit ut li awa'b'ejil naraqok aatin, a'in taqa t'ooch' ut taqach'olob' sa' eb' li perel toj xchal.

Okenk sa' eb' li Molam Junajil

Anaqwan, a' li nanawman ru jo' li yu'am re junaq komonil (jo' eb' li k'aleb'aal, eb' li tenamit, ut wan chik xkomon jo' awe'eb'), a'an nayeman re molam junajil re naq tixch'ut'ub' chi junileb' li ch'uut naqa naweb' ru, jo' eb' li molam, li komite' re waklesink'ib', ut chi junileb' jo' awe'eb', neke' k'anjelak sa' jalanq jalanq chi na'ajej.

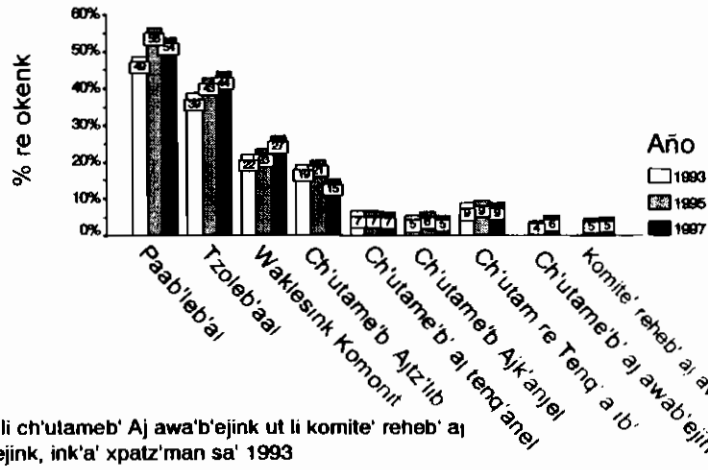
Li jo' k'ihal ak xtzolman, xk'anjelak re xtawb'al naq eb' li poyanam neke'tz'aqonk sa' eb' li k'anjel re li xk'aleb'aal, ut neke' okenk sa' eb' li molam re li Molam Junajil, naniman li xkawilaleb' ut tz'aqal re ru neke' xb'anu li jo' k'ihal natz'ama' li chaq'rab' (jo' sa' k'aleb'aal, jo' sa' poopol). Eb' li molam junajil kaweb' rib', neke' tenq'an re naq li xk'anjeleb' reheb' li awa'b'ej re poopol malaj re chi junil li tenamit, te'xb'aan chi us ut chi tz'aqal.

Arin Watemaal, li xnajtil li rahilal xk'ulman xb'aaneb' aj puub' ut li xwanjik sa' li awa'b'ejilal chi ru naab'al chi lajeetq chihab', kixxaqab' li okenk sa' yaal re poyanam sa' eb' li molam junajil. Rik'in li xyu'aminkil naq li tenamit nataqlank, tikib'anb'il chaq sa' 1986, ut rik'in li xjuch'b'al li k'ehok ib' sa' aatin re li tuqtuukil usilal, eb' li poyanam xe' xk'ul jalan kawresink re li wank sa' xyalal, re te' ruuq okenk sa' eb' li ch'uut re li molam junajil tenamit.

Li okenk sa' eb' li molam, wan xyaalal chi sa' li wank naq li tenamit nataqlank, xb'aan naq natenq'an li awa'b'ejilal ut li xkuyb'al li awa'b'ejilal. Eb' laj Watemaal neke' okenk sa' li janlanq jalanq chi molam, nekexk'e xtenq' re li awa'b'ejilal ut neke' xkuy li awa'b'ejilal, chi ruheb' li ink'a' neke' okenk sa' eb' li k'anjel re li molam junajil, a'in nak'utun sa' eb' li Eetalil 4 ut 5.

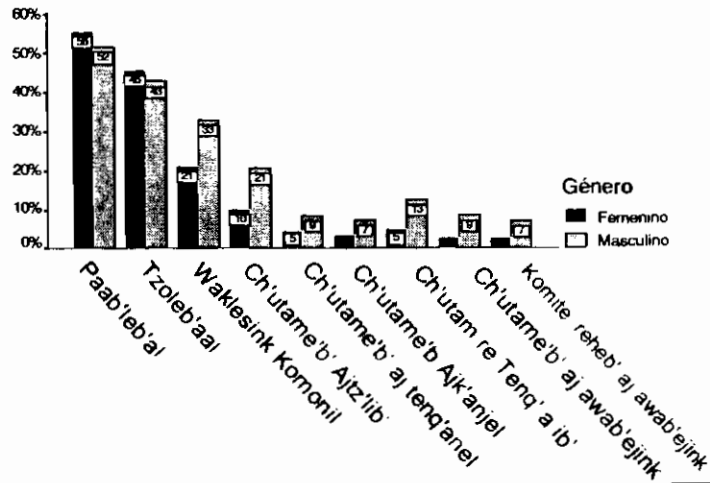
Li okenk nekexb'aanu' li poyanam sa' eb' li k'anjel re li awa'b'ejil re li xna'aj malaj re li xpoopol, nak'utun sa' li hulak sa' eb' li ch'utam b'oqb'ileb' xb'aan li poopol, ut sa' xb'aanunkil li b'eeresiink ut li titz'ok. Jo'kan aj wi' li okenk a'in, nim xwankil re xwaklesinkil li na'leb' naq li tenamit nataqlank. Li ak yookeb' chi tz'aqonk sa' eb' li ch'utam re li molam junajil, wankeb' xwankil chi sa' eb' li k'anjel re li awa'b'ejil re xna'aj malaj re xpoopol, chi ruheb' li ink'a' neke' tz'aqonk sa' eb' li molam a'in.

Okenk sa' eb' li ch'utam re li Molam Junajil

Ectalil 4

LI Okenk sa' eb' li ch'utam re li Molam Junajil sa' 1997 Rajlankil jalan li winq ut jalan li ixq

Ectalil 5

Numenaq oxib' xka jachal re li xk'ihal li tenamit neke' okenk sa' jun ch'uut re li molam junajil. Li 47% (wuqub' roxk'aal sa' li o'k'aalil) neke'okenk sa' wib' malaj sa' nab'alaq ch'uut. Li okenk sa' eb' li molam jo' li re tzoleb'aal, paab'leb'aal ut re waklesink komonil ki' k'i sa' 1997 chi ru li xwan sa' 1993, ab'anan ink'a' xjala b'ayaq sa' li okenk sa' eb' li ch'utam re aj k'anjel malaj re tenq'a ib'.

Relik chi yaal, mak'a' xjalankil sa' eb' li jalanq jalanq chi okenk, yal sa' eb' li ch'utam re paab'aal neke' wulak chi us eb' laj ralch'och'. Li kaxlan winqeb' neke' wulak chi us sa' eb' li ch'utam re tenq'anel, chi ruheb' laj ralch'och'.

Eb' li ixq rajawal kaw neke' k'anjelak chi ruheb' li teelom, sa' eb' li ch'uut re paab'leb'aal ut re tzoleb'aal; ab'an moko neke'okenk ta' sa' eb' li ch'utam reheb' aj tz'iib' malaj reheb' aj k'anjel. Ab'anan, eb' li ixq aq xe'nume' sa' nimla tzoleb'aal, juntaq'eet neke' oken ruchb'en li teelom sa' eb' li ch'uut re tenq'a ib'.

Li xk'ihalil re li tenamit neke' oken sa' eb' li ch'utam re tzoleb'aal kiyu' chi jo'ka'in: sa' 1993, lajeeb' xkak'aal sa' li o'k'aalil (30%); sa' 1995 oxib' roxk'aal sa' li o'k'aalil (43%); sa' 1997 kahib' roxk'aal sa' li o'k'aalil (44%).

Li neke' wulak sa' eb' li ch'utam reheb' li molam re waklesink komonil, kiyu' aj wi' chi jo'ka'in: sa' 1993 wib' xkak'aal sa' li o'k'aalil (22%); sa' 1995 oxib' xkak'aal sa' li o'k'aalil (23%); ut sa' 1997 wuqub' xkak'aal sa' li o'k'aalil (27%).

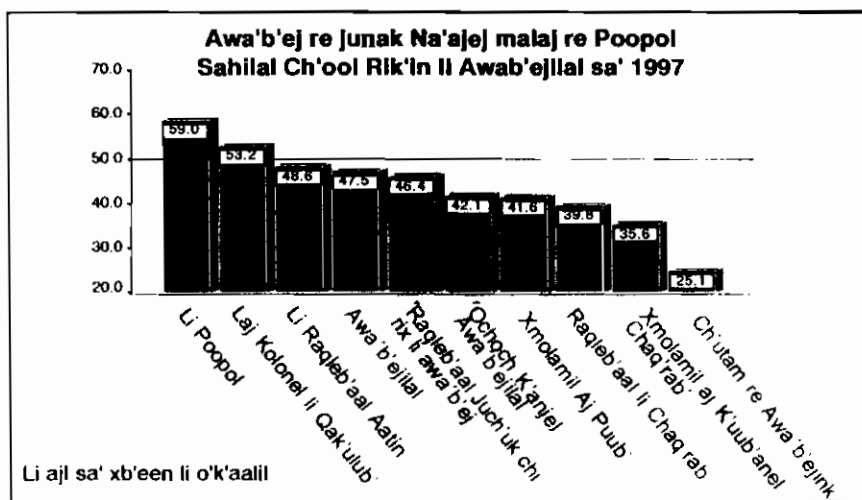
Sa' eb' li jalan chik jo' li ch'uut re li molam re k'anjel ut re tenq'a ib' moko xjala ta li okenk.

Chi rix li okenk sa' li awa'b'ejink, ink'a' xjala' sa' yaal. Tz'ib'anb'ileb' re juch'uk: sa' 1993, wuqlaju xkaak'aal sa' li o'k'aalil (77%); sa' 1997, waqxaqlaju xkaak'aal sa' li o'k'aalil (78%). Xe' tz'aqonk sa' eb' li ch'utam re xyalb'al awa'b'ejink: sa' 1995 waqxaqib' sa' li o'k'aalil (8%); sa' 1997, oxlaju sa' li o'k'aalil (13%).

Li xk'ihal li okenk reheb' aj ralch'och' sa' eb' li k'anjel re awa b'ejink, jo' tz'aqonk sa' ch'utam re awa b'ejink, malaj k'anjelak chi kaw sa junaq li puktesink awa b'ejink, b'ayaq chik xraj re wulak sa' xka sut xk'ihal sa' 1995 chi ru 1993. Li b'ar xjala a'an chi rix li okenk sa' eb' li ch'utam re awa b'ejink: sa' 1993, oob' sa li o'k'aalil (5%); sa' 1995, wuqub' sa' li o'k'aalil (7%); ut sa' 1997, kab'laju sa' li o'k'aalil (12%).

Li Sahilal Ch'ool rik'in li Awa b'ejilal

Xpatz'man re li poyanam wi' mak'a' xk'a'uxl chi rix: 1. Li Poopol, 2. Laj Kolonel li Qak'ulub', 3. Li Raqleb'aal Aatin, 4. Awa b'ejilal, 5. Raqleb'aal Juch'uk chi rix li awa b'ej, 6. Ochoch K'anjel Awa b'ejilal, 7. Xmolamil Aj Puub', 8. Raqleb'aal li Chaq'rab', 9. Xmolamil aj K'uub'anel Chaq'rab', 10. Ch'utam re Awa b'ejink. Reheb' li lajeeb' chi molam a'in, ka'aj wi' li Poopol ut laj Kolonel li Qak'ulub', xe'xk'ax li jun jachal li tenamit nawan xsahil ch'ool rik'ineb'. Qilaaq li Eetalil 6.

Eetalil 6.

Li wuqub' eetalil naxk'ut li ajl sa' li o'k'aalil chi rix li sahilal ch'ool rik'in awa b'ejilal re raqok aatin. Sa' rilb'al naq yo chi kub'ek li xk'ihalil reheb' li xe'xye' naq ink'a' saheb' sa' xch'ool rik'in li awa b'ejilal naraqok aatin.

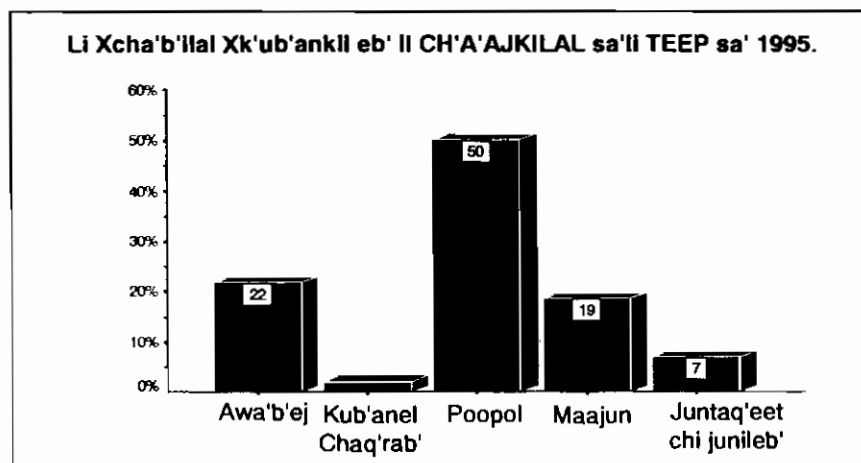

**Ajl chi sa' li O'k'aalil chi rix li Sahilal Ch'ool rik'in li
Awab'ejilal Naraqok Aatin.**

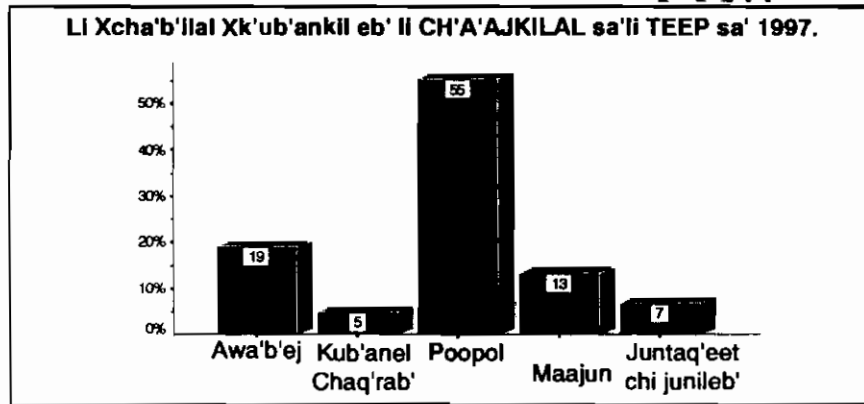
	1993	1995	1997
Mak'a'	25	23	18
B'ayaq'	52	58	62
Naab'al	23	18	20

Eetalil 7.

Eb' li Poopol ilb'ileb' jo' li rajawal chaab'il ut tikto neke' xk'uub' li jalanq jalanq chi ch'a'ajk'ilal re li tenamit. Sa' 1997 nak'utun xk'iijik xk'ihalil chi ru li re 1995. K'utb'esinb'il sa' eb' li eetalil 8 ut 9.

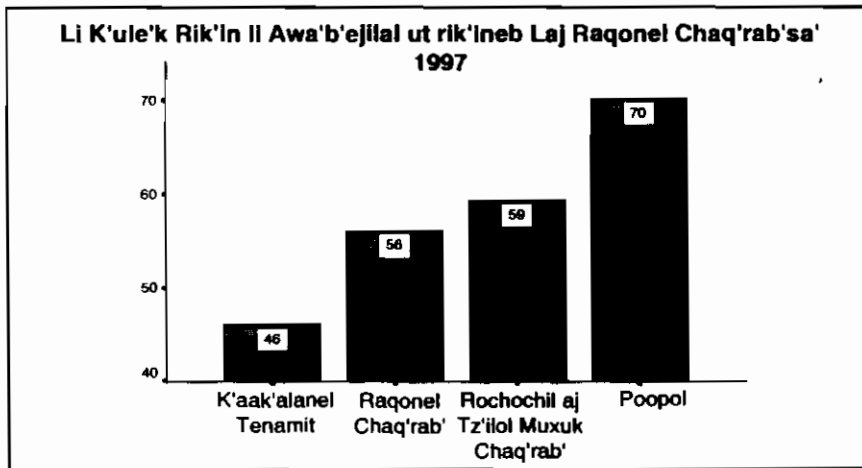
Eetalil 8

Eetalil 9

Li K'ule'k sa' Xyaalal Rik'ineb' li Molam re li Awa'b'ejilal

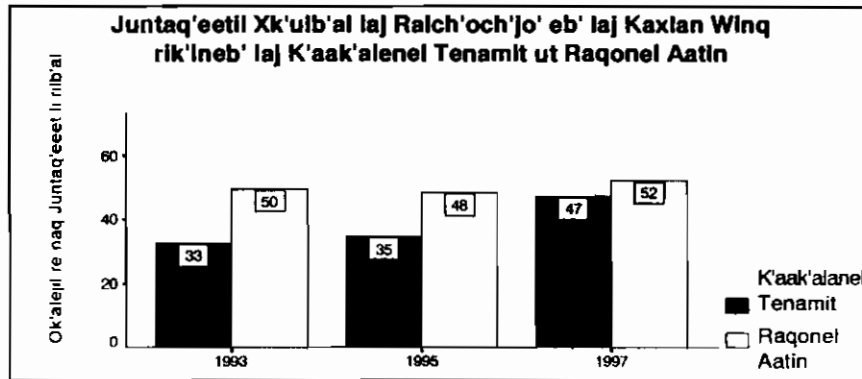
Kipatz'man aj wi' reheb' li poyanam, chan ru neke'k'ule' naq wan junaq xtaqlankileb' sa' eb' li Poopol, malaj rik'ineb' aj k'ak'aanel tenamit, malaj rik'ineb' aj raqol aatin ut sa' li Xrochochil aj Tz'ilol Muxuk Chaq'rab'. K'a'aj wi' sa' Poopol neke'k'ule' chi chaab'il. Qilaq sa' li eetalil 10.

Eetalil 10

Kipatz'man re li poyanam Chan ru laj K'aak'alanel Tenamit ut li Raqonel Chaq'rab' neke'k'ule' eb' laj ralch'och', ma' juntaq'eet chi ru junaq kaxlan winq malaj ink'a'. Li junlaju eetalil naxk'ut naq, ka'ch'in

chik ma' yi' jach reheb' li poyanam xe' xye' naq juntaq' eet neke' xk'ul eb' laj ralch'och' chi ru eb' laj kaxlan winq. Ab'anan, li k'ule'k rik'ineb' laj k'aak'alanel tenamit ki usa' chi us sa' 1997, chi ru li oxlaju xkak'aal sa' li o'k'aalil (33%) re 1993, xwulak toj wuqub' roxk'aal sa' li o'k'aalil (47%).

Eetalil 11

Li kab'laju eetalil naxk'ut naq eb' laj kaxlan winq neke'ril naq li awa'b'ejilal juntaq' eet naxk'ul li jalanq jalanq chi poyanam, ab'anan maawa' jo'kan naq neke' xril eb' li ralch'och'. Wi' ink'a' taaqil ani li poyanam, numenaq kak'aal sa' li o'k'aalil (40%), neke' xk'oxla naq li kaxlan winq, chaabil neke' k'ule'.

Li k'ule'k neke' ril laj ralch'och' ut laj kaxlan winq rik'ineb' laj K'aak'alanel Tenamit ut laj Raqol Aatin.

Li k'ule'k	Ralch'och'		Kaxlan Winq				Xk'ihalil	
	Ilb'il sa' xb'aatal		Xye' naq a'an					
	K'aak'alanel T.	Raqol Aatin	K'aak'alanel T.	Raqol Aatin	K'aak'alanel T.	Raqol Aatin	K'aak'alanel T.	Raqol Aatin
Juntaq' eet chi kab'ichal	29	40	42	49	48	54	47	53
Ralch'och' chaabil neke' k'ule'	1	1	2	2	3	3	2	2
Kaxlan Winq chaab'il neke' k'ule'	70	58	55	49	49	43	50	45

Eetalil 12

Li lajeeb' xkaak'aal sa' li o'k'aalil (70%) reheb' li poyanam wankeb' xb'aatal re ralch'och', ke'xye' naq yib' ru xe'k'ule' rik'ineb' laj k'aak'alene' tenamit, chi ru chan ru xe'xk'ul laj kaxlan winq aran.

Sa' li oxib' tz'ilok, xpatz'man wi' eb' laj raqol aatin neke' xtenq'a li b'ihom: li sumenk a'an: "Jo'kan", "Moko rajlal ta", "Ink'a'", ut "Ink'a' ninnaw", Eetalil 13. Li ke' xsume', naxk'ut naq numenaq oxib' kaajachal reheb' laj Watemaal neke'xkoxla' naq eb' laj raqol aatin, neke' xtenq'a li b'ihom.

Jun chik, chi rix li awa' b'ejil naraqonk aatin, a'an li ch'a'ajkilal neke' rek'a li poyanam rik'in li xjit' b'al li naxmux li chaq'rab' chi ruheb' laj raqol aatin.

**Xk'ulb'aleb' li B'ihom sa' eb' li Raqleb'aal Aatin
(Ajl sa' li o'k'aalil)**

	1993	1995	1997
Li Raqleb'aal Aatin neke' xtenq'a junelik	75	77	81
Li Raqleb'aal Aatin neke' xtenq'a sa' junaq sut	17	14	13
Li Raqleb'aal Aatin maajunwa neke' xtenq'a.	8	9	6

Eetalil 13

Sa' li patz'ok ki'uxman sa' 1997, xpatz'man wi': sa, ch'a'aj malaj numtajenaq ch'a'aj li j-itok chi ruheb' laj k'aak'alene' tenamit, chi ru junaq raqol aatin malaj chi ru junaq awa' b'ej. B'ayaq numenaq jun kaajachal reheb' li poyanam, neke'xk'oxla' naq sa, nach' oxk'aal sa' li o'k'aalil (60%) neke'xkoxla' naq ch'a'aj malaj numtajenaq ch'a'aj. Eetalil 14.

Xch'a'ajkilal li Xjib'al junaq Muxuk Chaq'rab'
(Ajl sa' li o'k'aal)

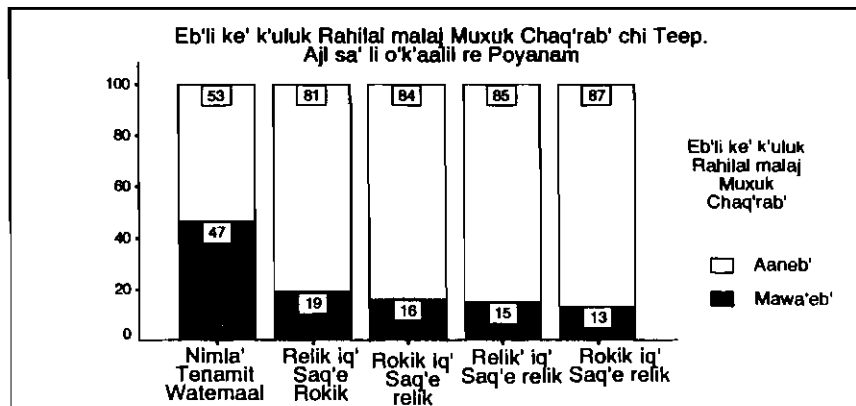
	Chijunileb' li Poyanam	Li xe' xk'ul Rahilal	Li neke' jitok sa' li Raqlab'aal Aatin*
Sa	28	29	29
Ch'a'aj	45	45	46
Numtajenaq Ch'a'aj	13	16	11
Ink'a' naanaw	11	10	13

* Ki y'eli naq eb' ah'an malaj junaq ech'elatej k'ex k'ul railal malaj q'etok cha'krab chiru li kabaju po ah'in ut ke' jitok chiru li cha'kchab

Eetalil 14

Li muxuk chaq'rab' nimla ch'a'ajkilal. Yalaq chan re ru te'xsik' xyaalal re awe' ch'a'ajkilal, tixt'ooch li xch'ool li tenamit ut li xtenq' re li wank naq li tenamit nataqlank, moqon. Li patz'ok naxk'ut naq jun chi junkab'al, numenaq junmay sa' li o'k'aalil, re chi junil li tenamit xk'ul rahilal, jo' elq'aak, junab'er. Ab'an sa' li nimla tenamit re Watemaal ut sa' xsutam, numenaq li jun jachal, ut li wuqub' roxk'aal sa' li o'k'aalil (47%) xe' xk'ul sa' xjunxaqalil li rahilal a'in. Eetalil 15.

Li lajeeb' ro'k'aal sa' li o'k'aalil (90%) reheb' li poyanam neke' xye naq li awa b'ejil aj raqonel aatin timil naxb'aan li b'eeresink, Eetalil 16, ut naxteenq'a li b'ihom, Eetalil 17; li xk'ihalil li poyanam neke' xk'oxla' naq ka'aj wi' eb' laj kaxlan winq chaab'il neke' xk'ul, chi ruheb' laj ralch'och'. Ab'an sa' li chihab' 1997 x'usa' bayaq li k'ule'k reheb' laj ralch'och', chi ru li chihab' 1993. A'an naxk'ut naq li xchaab'ilob'tesink yo chi uxman' sa' li awa b'ejilal re raqok aatin, ak yo chi k'utunk.

Eetalil 15

Li Junpaatil re k'ule'k sa' Raqleb'aal Aatin chi chihab'

	Chi junil eb' li Poyanam	Li xe'xk'ul Rahilal	Li neke'jitok sa' Raqleb'aal Aatin*
Sa' jun paat	10	8	9
Ra chi sa	90	92	91

* Ki y'eli naq eb' ah'an malaj junaq ech'elalej k'ex k'ul railal malaj q'etok cha'krab chiru li kablaju po a'hin ut ke' jitok chiru li cha'kchab

Eetalil 16

LI XRAQB'AL LI TZ'ILB'A'IX

Li xjuch'b'al li K'ehok ib' sa' Aatin chi rix li Tuqtuukilal arin Watemaal, naxk'ut chaq jun ch'ina'usil b'e sa' xka'uxl li tenamit, a'in tawasinb'il xb'aan li ra xiik', re taasachq bayaq sa' xch'ool li jo' k'ihal xk'ul sa' ruq'eb' laj kamsinel, ut re taa'ok sa' li ak' b'e naq li tenamit taataqlank. Ab'anan, li k'ehok ib' sa' aatin, yal esil, naq taatiklaaq k'anjelak re xsik'b'al li tuqtuukilal, esil re li k'a' ru tqaj, ut li xchaq'rab'il, ut maawa' ch'olch'okil k'anjel re tixroksi li awa'b'ejilal chi sa. Li k'anjel reheb' li xe'xsume' li k'ehok ib' sa' aatin ut reheb' li xe'xsume' xaqab'ankil naq li tenamit taataqlank arin Watemaal, a'an xsik'b'al xyaalal re xb'aanunk'il a' k'anjel a'in.

Li tz'ilb'a'ix a'in naxk'ut naq wan k'anjel re xxaqab'ankil naq li tenamit taataqlank, ut taatiklaq toj taq'a, sa' awe' tenamit b'ar li poyanam ink'a' sa sa' xch'ool rik'in li xawa'b'ejilal. Jo'kan aj wi' xtaqman naq laj ralch'och', jo' li a'an xaq te' tenq'ank re xwaklesinkil naq li tenamit taataqlank, maawa' jo' eb' li kaxlan winq, jo' li ink'a' neke'xk'e xch'ool re.

Li Junajil Molam Tenamit

Sa' chi junileb' li ninqal tenamit neke'aatinak sa' kaxlan aatin, ral re li na' aatinak latin, xk'ab'a Latinoamérica, mak'a' okenk sa' eb' li molam re xwaklesinkil li tenamit, jo'kan naq rajawal ku'b'enaq xmetz'ew li na'leb' naq li temamit nataqlank. Ab'an arin Watemaal, kitawman naq, oxib' xkaajachal reheb' li poyanam, neke'okenk sa' eb' li molam re li Junajil Molam Tenamit. Junaq tenamit neb'a' jo' Watemaal, eb' li poyanam moko neke'ru ta, xb'aan naq rajlal kutan neke'k'anjelak re xsik'b'al xwaheb'. Sa' 1993, li b'eleb' xkaka'aal sa' li o'k'aalil (29%) reheb' li poyanam, ink'a' ke'oken sa' eb' li molam re li Junalil; ab'an sa' 1997, li ajl xk'ub'e toj kaahib' xkak'aal sa' li o'k'aalil (24%). Eb' li molam re waklesink komonil, aajel re li waklesink ib', xe'k'i sa' li okenk sa' eb' li chihab' 1993 toj 1997.

Li na'leb' chi rix li ralch'och'ink, aajel ru arin Watemaal. Tz'ilb'il jo' xk'ut rib' jo' ralch'och' malaj chi rix li raatinob'aal, xk'ut naq maak'a xjalanil rik'ineb' laj ralch'och' ut laj kaxlan winq sa' li okenk sa' eb' li molam re junajil Tenamit.

Li Awa'b'ejil Poopol

Jun li rusilal xtaaman sa' li tz'ilb'a'ix, a'an li xkawil li sahil ch'ool li poyanam aj Watemaal rik'in li xawab'ejil poopol. Jo'kan naq nakoxlaman naq li wank naq li tenamit nataqlank, naru xtawb'al rik'ineb' li wankeb' toj taq'a. Jun chik rusilal, a'an chi rix li k'ule'k sa' li awa'b'ejil poopol, ut neke'xye naq yal aweheb' neke'xnaw xsik'b'al xyaalal li ch'a'ajkilal sa' junpaat. Ab'anan li jalanq jalanq chi okenk rex xaqab'ankil junaq awa'b'ej re poopol, naxb'oq ch'a'ajkilal re xawab'ejinkil li poopol, ut awe' naxjal rib' jo' xt'anb'al li awa'b'ej re poopol.

Li Awa'b'ejil na Raqok Aatin

Jun chik tz'ilb'a'ix jalan chi rix Watemaal xb'aanuman chaq sa' 1996, naye': "Li xka'uxl li poyanam chi rix li ch'a'ajkilal naq maak'a' nakolok re, sa' ruq' li rahilal, a'an lix xe' li ch'a'ajkilal... ut ...na' ajok jun nimla k'anjel re too wanq jo' naq li tenamit nataqlank. Naq maak'a' junaq tz'aqal k'aak'alanel tenamit ut junaq awa'b'ejil naraqok aatin, chaab'ilaq, nak'i li xsik'b'al xyaalal li ch'a'ajkilal sa' junesal ut chi rix li chaq'rab' ", awe' naru naxjob'e rub'el li xchaq'rab'il li awa'b'ejilal, li naxk'e xmetz'ew li wank naq li tenamit nataqlank. Li tz'ilb'a'ix yooko xt'ooch'b'al natz'aqob'resi rik'in naq, li rahilal yo chi tamb'resink ut jo'kan aj wi' li xka'uxl li tenamit chi rix li xkolb'al li xjunxaqalil ut li x-eechej, sa' li xjunkab'al, sa' li xk'anjel ut sa' li xkomonil, ut awe' naru tixt'an li wank, naq li tenamit nataqlank, ut tixsuq'si wi' chik li awa'b'ejilal re aj puub'.

Jo'kan naq li na'leb' chi rix li kamsink malaj li muxuk chaq'rab' ut li awa'b'ejilal na raqok aatin, aajel ru xwech'b'al arin Watemaal, ut li chan ru li awa'b'ejilal tixsik' xyaalal li ch'a'ajkilal awe', relik chi yaal tixtoch' li xka'uxl li tenamit ut li xtenq' re li awa'b'ejilal jo' junaj ru.

Li lajeeb' ro'k'aal sa' li o'k'aalil (90%) neke'xk'oxla naq li awa'b'ejilal naraqok aatin, natenq'a li b'ihom. Chi ru 1993 toj 1997 ink'a' nak'utun li usaak sa' li k'ule'k rik'ineb' laj k'aak'alanel tenamit ut laj raqol aatin. Li sahilal ch'ool re li poyanam rik'in li awa'b'ejilal xaqxo chi kaw sa' xb'een li chan ru neke'ab'iman ut wi' nake'k'ule' sa' xyaalal.

Xe'xye' naq a'aneb' malaj jun reech-alal xe'xk'ul rahilal malaj muxuk chaq'rab', chi ru li kab'laju po tojo' taanume'q. Li muxuk chaq'rab' a'in, xe xk'e resil rik'ineb' laj k'aak'alanel tenamit malaj xe'jitok rik'ineb' laj raqol aatin.

Chi ruheb' li chihab' tojo' te'numeq, x'uxli naa'b'al k'anjel re xchaab'ilob'resinkil li awa'b'ejilal naraqok aatin: 1. Xe'xtuqub' li chaq'rab' sa' li xtususal sa' xb'een aj k'ehol rahilal. 2. Xwan jun xtzolb'al reheb' laj raqol aatin, laj tz'ilol muxuk chaq'rab', ut yookeb' xyalb'al xq'e re xtzolb'al laj k'aak'alanel tenamit. Nak'ut li patz'ok naq ak yoo chi uuchink chi junil li xexb'anu'.

Us ta maji' najala li xsahil xch'ool li poyanam rik'in li awab'ejilal naraqok aatin, ki'usa li chan ru li poyanam neke'k'ule' rik'ineb' aj k'aak'alanel tenamit, ut b'ayaq rik'ineb' aj raqol aatin.

Rik'in li esil xtaqman, naru xyeb'al naq tento xtz'aqob'resinkil li tuq'ub'ank re xyib'ankil junaq awa'b'ejilal tixnaw li raqok aatin chi us, chi tz'aqal, chi tiik ut chi tikto.

Li Tenamit Nataqlank

Sa' 1997, jun hab'er, li tenq' re li awab'ejilal ink'a' xjala chi ru li xwan sa' 1995; ab'an li xkuyb'al li awa'b'ejilal xniman. Sa' rilb'al chi junil, li tenq' re li wank naq li tenamit nataqlank xk'i, re lajeeb' roxk'aal sa' li o'k'aalil (50%), re 1993, xwulak toj xwaqlaju roxk'aal sa' li o'k'aalil (56%) sa' 1997.

Naq yo chi k'iiq li okenk sa' eb' li molam re li Junajil, yo aj wi' chi k'iiq li xkuyb'al li awa'b'ejilal. Li tenq' re li awa'b'ejilal na k'i aj wi' rik'in li okenk sa' eb' li molam re li Junajil, jo'kan naq, ani na'oken sa' eb' li molam, jo'kan aj wi' nake'xtenq'a li awa'b'ejilal.

Li chaab' ilob' resinkil li tenq' re li awa' b' ejil aj raqol aatin, jo' kan aj' wi', nim xwankil. Naqaraq rik' in xyeb' al naq li tamob' resink re li tenamit, ink' a' sa xjalb' al ut xjalb' al li xwanjik li ch' ut' am, naru, wi' nak' i li q' axleb' sa' junaq kutan. Re naq sa taak' iiq li tenq' re li wank naq li tenamit nataqlank, aajel li okenk sa' eb' li molam re li Junajil Molam Tenamit ut xkuyb' al li awa' b' ejil aj raqol aatin. Jo' kan naq li aajel ru, a' an li okenk sa' li awa, b' ejil poopol, naa' b' al xteram li xkuyb' al li awa' b' ejilal ut naa' b' al li tenq' ank re li awa' b' ejilal xaqxo sa' qab' eer.

